

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет №6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

навчальної дисципліни «**Практикум з вікової та педагогічної психології**»
вибіркових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

*053 Психологія (практична психологія)
(для денної та заочної форми навчання)*

За темою №1: Основні методи дослідження у віковій психології

Харків 2020

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 23.09.20 р. № 9

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 16.09.20 р. № 6

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 18.09.20 р. № 5

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології
(протокол від 07.09.2020 р. № 9)

Розробники:

1. старший викладач кафедри соціології та психології факультету № 6
Алексєєнко Н.В.

Рецензенти:

1. доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології
Харківського національного педагогічного університету імені Г.С.Сковороди
Кузнецов М.А.;
2. доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри соціології та
психології Харківського національного університету внутрішніх справ Тюріна
В.О.

План лекції:

1. Поняття про предмет вікової психології.
2. Метод анкетування.
3. Метод аналізу продуктів діяльності.
4. Метод спостереження та експерименту.
5. Метод поетапного формування розумових дій.

Рекомендована література:

Основна:

1. Айзенк Г. Проверьте свои способности М..2002
2. Байард Р.Г. Байард Д. Ваш беспокойный подросток М..1996
3. Бурлачук Л.Ф Морозов С.М. Словарь - справочник по психологической диагностике К.,1989
4. Коломенский Я.Л. Панько Е.А. Учителю о психологии детей шестилетнего возраста М..2008

Допоміжна:

5. Болтунов А.П. Метод анкети., М., 1923
6. Диагностика умственного развития дошкольников под ред. Л.А.Венгера. В.В.Холмовской М.,1978
7. И. Лангмейер Э.Матейчек Психическая депривация в детском возрасте Прага, 1984

Текст лекції

Питання 1. Поняття про предмет вікової психології.

Вікова психологія - це галузь психологічної науки, що вивчає закономірності етапів психічного розвитку та формування особистості протягом всього життя людини. Це передбачає вивчення особливостей структурних змін, новоутворень, співвідношення фізіологічних і природних чинників, рушійних сил індивідуального розвитку, індивідуально-типологічних відмінностей та їх детермінації тощо.

Предметом вікової психології є дослідження закономірностей психічного розвитку людини на різних етапах її онтогенезу, а також вивчення виникнення та розвитку психічних процесів та властивостей у дітей, підлітків, юнаків, дорослих та людей похилого віку. Вікова психологія вивчає особливості розвитку психічних процесів: відчуття, сприйняття, пам'яті, мислення, уяви на всіх вікових етапах життя особистості; становлення різних видів діяльності: гри, навчання, праці, спілкування; формування психічних якостей і властивостей особистості: самосвідомості, емоційної царини, характеру, здібностей.

Вікова психологія виявляє структурні зміни, новоутворення, які виникають з віком у психічній діяльності людини і свідчать про перехід від нижчих до вищих ступенів розвитку. Вікова психологія розкриває умови, які визначають процес розвитку, співвідношення в цьому процесі природних (спадковість,

дозрівання) і соціальних чинників, за допомогою яких і через які реалізуються можливості психічного розвитку людського індивіда. Вона визначає роль історично здобутих цінностей (мови, досягнень науки, техніки, мистецтва) у формуванні людського індивіда як особистості. До предмету вікової психології входить вивчення рушійних сил індивідуального розвитку людської психіки, закономірностей переходу від попереднього до наступного, від нижчих до вищих, визначення індивідуально-типологічних відмінностей у психічному розвитку дітей, підлітків, молоді, дорослих.

Головна відмінність вікової психології від інших галузей психології - акцент на динаміці розвитку. Тому її називають генетичною психологією (від грецького "генезис" - походження, становлення).

У загальній структурі вікової психології виокремлюють дитячу психологію, психологію молодшого школяра, психологію підлітка, психологію ранньої юності, психологію дорослої людини, геронтопсихологію. Загальні вікові властивості завжди по-різному виявляються в конкретних соціальних та історичних умовах.

Дитяча психологія, у свою чергу, поділяється на психологію раннього віку, психологію дошкільника. Ці галузі знань розглядаються як розділи вікової психології.

Вікова психологія тісно пов'язана з іншими галузями психології: загальною психологією, психологією особистості, соціальною, педагогічною, диференційною психологією. Як відомо, загальна психологія вивчає та досліджує психічні функції - сприйняття, мислення, мовлення, пам'ять, увагу, уяву тощо. Вікова психологія простежує процес розвитку кожної психічної функції та зміну міжфункціональних зв'язків на різних вікових етапах. У психології особистості розглядаються такі особистісні утворення як мотивація, самооцінка та рівень домагань, ціннісні орієнтації, світогляд тощо, а вікова психологія відповідає на запитання, коли ці утворення з'являються, які їх особливості в певному віці. Зв'язок вікової психології з соціальною дає можливість простежити залежність розвитку та поведінки дитини і потім дорослої людини від специфіки тих груп, до яких вона входить: від сім'ї, групи дитячого садка, шкільного класу, підліткових компаній тощо. Кожен вік - це свій, особливий вплив людей, що оточують дитину, дорослих і однолітків. Цілеспрямований вплив дорослих, які виховують і навчають дитину, є предметом педагогічної психології. Вікова та педагогічна психологія вивчають процес взаємодії дитини і дорослого з різних боків: вікова психологія з точки зору дитини, педагогічна - з боку дорослого. Вікова психологія тісно пов'язана з диференційною психологією, яка займається індивідуальними відмінностями у властивостях особистості та рівні розвитку інтелекту. Вікова психологія вивчає типові вікові закономірності, але при цьому розглядає і можливі відхилення в той чи інший бік від магістральних ліній розвитку, у тому числі різні лінії розвитку у дорослому віці.

Вікова психологія - особлива галузь психологічних знань. Вона дає характеристику різних вікових періодів, при цьому оперуючи поняттями "вік" та "дитинство".

Вік є основною категорією та проблемою вікової психології. Це певний період життя, який має фіксовані межі, це цикл розвитку, що має свою структуру і динаміку. Він не зводиться до суми окремих психічних процесів, не розглядається як календарна дата. Його тривалість зумовлюється власним внутрішнім змістом. Як наслідок, визначають календарний, або паспортний, вік (система хронологічного відліку від дня народження), біологічний (рівень функціонування біологічних систем організму, передусім, нервової), психологічний (рівень розвитку психічних структур - пам'яті, мислення тощо).

Психологічний вік може не співпадати з календарним. Віковий період зі своїм неповторним змістом - особливостями розвитку психічних функцій і особистості, особливостями взаємостосунків з оточуючими і провідною для нього діяльністю - має певні межі. Але ці календарні межі можуть зрушуватися, і одна людина вступає у новий віковий період раніше, інша - пізніше.

Початкові вікові періоди утворюють дитинство - цілу епоху, яка за своєю суттю є підготовкою до дорослого життя. Дитинство - явище історичне: його зміст і тривалість змінювалися протягом століть. Дитинство в первіснообщинному ладі було коротким, у середньовіччя тривало довше; дитинство сучасної дитини ще більш тривале і наповнилося складними видами діяльності - діти копіюють у своїх іграх стосунки дорослих, сімейні і професійні, засвоюють основи наук. Специфіка дитинства визначається рівнем соціально-економічного і культурного розвитку суспільства, в якому живе, виховується і навчається дитина.

Традиційна дитяча психологія, як перша частина вікової, охоплює процес розвитку дитини від народження до 7-ми років. Але сучасне дитинство триває і після вступу до школи. Деякі психологи розглядають підлітковий період як такий, що належить до дитинства. Частіше за все доцільніше вважати, що справжня дорослість настає після закінчення школи в 15 чи 17 років.

Питання 2. Метод анкетування.

Анкетування — метод соціально-психологічного дослідження за допомогою анкет. У соціальних науках (демографії, соціології, психології) анкетне опитування проводиться з метою з'ясувати дані біографічного характеру, погляди, ціннісні орієнтації, соціальні установки та особистісні риси опитуваних. Залежно від характеру необхідної інформації та способів її отримання використовуються різні типи анкетного опитування: суцільне (охоплюються великі групи населення) та вибіркове (охоплюється конкретна група учасників); усне (за типом інтерв'ю) та письмове (робота з бланковими анкетами); індивідуальне та групове; а також — очне (за умовою безпосередньої

взаємодії) та заочне (поштою, телефоном тощо). Для проведення будь-якого типу анкетування необхідне попереднє вирішення двох методичних проблем: по-перше, визначення об'єму та забезпечення однорідності вибірки, по-друге, забезпечення репрезентативності вибірки. Ці параметри дослідження зумовлюють його завершеність та достатність.

Методичним засобом для отримання первинної соціологічної та соціально-психологічної інформації за анкетного опитування є, звичайно, анкета. Вона являє собою набір запитань, кожне з яких логічно пов'язане з центральним завданням дослідження. Побудова анкети — це процес перекладу основних гіпотез дослідження на мову запитань, що є складовою та відповідальною процедурою. Анкета має забезпечувати отримання таких відповідей, які є правдивими стосовно і опитуваного, і проблеми, що становить предмет дослідження. Анкета будується на основі теоретичних уявлень про сутність предмета дослідження, відповідно до цього обираються шкали оцінок, типи запитань, визначається кількість та порядок запитань, що мають ставитися. Також в кожному конкретному дослідженні вибирається найбільш адекватна процедура реалізації анкетування з урахуванням усіх умов ситуації пізнавального акту. Кожний окремий тип анкетування передбачає як ситуацію дослідження, так і структуру анкети, включаючи послідовність та емоційну насиченість запитань, засоби опрацювання та аналізу отриманих даних.

Метод анкетування виник ще у XVII ст. при розробленні "політичної арифметики". Тоді наукових принципів його проведення не існувало, інформацію збирали освічені люди за допомогою спеціальних формулярів. Із розвитком психології, підвищенням освіченості населення анкетування все більше поширювалося в різних сферах, ставши ефективним методом психодіагностики.

Анкетування (франц. *enquête*, букв. - розслідування) - проведення опитування у письмовій формі за допомогою заздалегідь підготовлених бланків.

Уперше анкетування у психодіагностиці застосував у 80-ті роки XIX ст. англійський учений Френсіс Гальтон (1822-1911), який вивчав походження розумових якостей особистості за самозвітом опитуваних. У сучасній психології анкетування вважають допоміжним методом дослідження, а у соціології, демографії воно забезпечує до 80% інформації.

Перед опитуванням необхідно ретельно підготувати анкету, що передбачає: аналіз теми, виокремлення проблем анкетування; розроблення пробної анкети з більшістю відкритих питань; пілотажне анкетування та аналіз його результатів; уточнення формулювань інструкцій і змісту питань; анкетування; узагальнення та інтерпретацію результатів, підготовку звіту.

За змістом (спрямованістю) питання допомагають з'ясувати:

- особистість респондента (стать, вік, освіта, професія, родинний стан). На підставі цих даних обробляють матеріал в межах підгрупи людей, за необхідності зіставляють подібну інформацію з різних підгруп;

- факти свідомості (думки, мотиви, очікування, плани, оцінні судження респондента);
- факти поведінки (реальні вчинки, дії і їх результати). Залежно від форми відповіді питання поділяють на закриті, напівзакриті і відкриті.

Закриті питання містять набір можливих відповідей. Респондент позначає графічно свій вибір із кількох варіантів. Традиційно використовують такі варіанти відповідей на закриті питання:

- а) дихотомічна ("так - ні", "правильно - неправильно", "згоден - незгоден");
- б) поліваріативна, що передбачає вибір відповіді з кількох варіантів (наприклад, до питання: "Лекції з яких дисциплін ви відвідали на цьому тижні?" пропонують варіанти відповідей: "психології", "соціології", "політології", "філософії", "естетики");
- в) шкальна, яку використовують за необхідності виявити інтенсивність ставлень, переживань і вражень (наприклад, "цілком згоден", "погоджуюсь, але бувають винятки", "не знаю", "не погоджуюсь, але іноді буває", "зовсім не згоден");
- г) таблична, яку застосовують для полегшення підрахунку відповідей, подальшого їх опрацювання та побудови на цій основі профілю, наприклад:

Під час опрацювання даних, отриманих від великих груп респондентів, використовують кодування відповідей на закриті питання. Для цього всі відповіді позначають тризначними числами, в яких перші дві цифри позначають порядковий номер питання, а третя - порядковий номер відповіді. Поширене кодування, за якого всі цифри позначають порядкові номери відповідей. Досліджуваному пропонують підкреслювати або виділяти коди обраних відповідей.

Використання в анкеті закритих питань дає змогу ефективно зіставляти результати респондентів. Однак у них відсутня повнота вираження індивідуальних думок або оцінок, що іноді викликає невдоволення досліджуваних. Такі питання можуть зумовити необдумані "машинальні" відповіді.

Якщо укладач не обізнаний з усіма можливими варіантами відповідей або має намір точніше і повніше з'ясувати індивідуальні погляди обстежуваних осіб, то використовує напівзакриті питання, які, крім переліку готових відповідей, містять графу "інші відповіді" і певну кількість незаповнених рядків (переважно 5-7).

Відповідь на відкриті питання формулює сам респондент, що утруднює порівнювання їх. Тому такі питання використовують або на ранніх стадіях складання анкети, або за необхідності максимально виразити наявні у групі індивідуальні варіанти відповідей. Відкриті питання доречні за необхідності забезпечення анонімності респондентів.

Залежно від способу формулювання питання можуть бути прямими і непрямыми. Прямі питання спрямовані на безпосереднє, відкрите одержання

інформації від респондента. На нього передбачають також безпосередню і чесну відповідь. Однак багато респондентів дає соціально схвалювану, а не відверту відповідь. Тому замість прямого питання "Що заважає Вам..?" складають непряме питання, що маскує критичний потенціал переданої інформації, наприклад: "Іноді можна почути думку, що деякі викладачі на низькому фаховому рівні проводять свої заняття. Чим Ви це пояснюєте? "

За функцією питання анкети поділяють на інформаційні (основні), питання-фільтри і контрольні (уточнювальні). Інформаційні (основні) питання спрямовані на одержання інформації від кожного респондента. Питання-фільтри використовують за необхідності отримати відомості лише від деяких респондентів (анкета в анкеті). Початок і закінчення фільтра чітко позначають графічно. Наприклад:

"Наступні два питання тільки для студентів-психологів. Чи навчаєтеся ви на психологічному факультеті?

Яка якість практичних занять із психології спілкування? Увага! Питання для всіх".

Обмеження кількості респондентів, здійснюване фільтром, допомагає уникнути перекручувань інформації, спричинених відповідями некомпетентних осіб. Контрольні питання уточнюють правильність повідомлених респондентами відомостей, виключають з подальшого розгляду недостовірні відповіді або навіть анкети. До контрольних належать питання двох видів. Одні є повторенням інформаційних питань, сформульованих іншими словами (якщо відповіді основного і контрольного питань протилежні, їх виключають з наступного аналізу). Інші - виявляють осіб, які мають підвищену схильність до вибору соціально схвалюваних відповідей. У них передбачено безліч відповідей там, де на практиці може бути лише одна, наприклад: "Чи вередували Ви в дитинстві?"; "Чи були випадки, коли Ви брехали іншим людям?"; "Чи завжди Ви охоче приходите на допомогу незнайомцям?". Імовірність одержання на них щирої, але непоширеної відповіді дуже мала.

Для підвищення ефективності контролю під час анкетування основне і контрольне питання не розміщують поруч, інакше їх взаємопов'яжуть; відповіді на прямі запитання контролюють непрямыми; особливо контролюють найсуттєвіші питання в анкеті.

Необхідність у контролюванні знижується, якщо більшість питань містить відхилення від відповіді, виражає невизначену думку ("не знаю", "важко відповісти", "коли як").

Питання 3. Метод аналізу продуктів діяльності.

Відомо, що людина виявляє в діяльності свої знання, уміння та навички, здібності, психічні процеси, риси характеру тощо. Тому на підставі аналізу

продуктів її діяльності можна визначити різні психічні якості та властивості особистості, рівень їх розвитку.

Цим методом широко користуються в історичній психології для вивчення психології людини в минулому, що є неможливим для безпосереднього спостереження або експериментування, з метою розуміння закономірностей психологічного розвитку людини, спираючись на закономірності її суспільно-історичного розвитку.

Метод аналізу продуктів діяльності широко використовується у віковій психології. Продуктами діяльності дітей є виконані ними письмові роботи, вироби, малюнки, моделі, фотографії тощо. Зіставлення робіт, виконаних учнем у різний час, на різних етапах навчання, дає змогу простежити його розвиток, формування вмінь та навичок, особливості вияву творчості тощо.

Метод аналізу продуктів діяльності можна використовувати і в процесі створення продукту. Спостерігаючи за процесом, можна виявити динаміку формування задуму, темп роботи, особливості вмінь та навичок, ставлення до виконання завдання тощо. На підставі таких спостережень можна зробити висновок про розвиток розумових, емоційних, вольових та індивідуально-особистісних якостей та властивостей особистості.

Метод опитування

Опитування - надзвичайно поширений прийом психологічних досліджень. Це метод збору первинної інформації, який ґрунтується на безпосередній (бесіда, інтерв'ю) чи опосередкованій (анкета) психологічній взаємодії дослідника та опитуваного (респондента). Метод опитування - універсальний. Він дає змогу дослідникові за короткий проміжок часу одержати велику кількість інформації. Перевагою цього методу є також легкість застосування й обробки даних.

Залежно від особливостей процедури проведення розрізняють такі різновиди опитування:

- 1) групове (одночасне опитування всієї групи) та індивідуальне (передбачає опитування кожного респондента окремо);
- 2) очне (за умов особистого контакту з респондентом) та заочне (без особистого контакту з респондентом);
- 3) усне (інформація фіксується дослідником) та письмове (респондент сам заповнює анкету чи опитувальник).

Сфера застосування опитування в психологічних дослідженнях досить широка. Насамперед, це головний спосіб збору первинної інформації щодо взаємозв'язку змінних, які вивчаються. Якщо програма дослідження передбачає експериментальну процедуру, опитування може використовуватися з метою виявлення головних критеріїв експериментальної та контрольної груп як до початку експерименту, так і після його закінчення.

Нарешті, опитування допомагає уточнювати, розширювати і контролювати дані, одержані як іншими методами, так і шляхом тієї чи іншої

форми опитування.

Серед усних методів опитування найчастіше вживаними є бесіда та інтерв'ю.

Бесіда—це метод одержання інформації за допомогою вербальної комунікації в ході вільного діалогу між дослідником та досліджуваним на певну тему. Бесіда не обмежена в часі і, крім того, тут існує двосторонній зв'язок між дослідником і респондентом.

Інтерв'ю — це метод одержання необхідної інформації шляхом безпосередньої цілеспрямованої бесіди інтерв'юера з респондентом. У разі проведення інтерв'ю двосторонній зв'язок обмежений, інтерв'юер лише фіксує відповіді респондента, зберігаючи нейтральну позицію.

Для успішного проведення бесіди або інтерв'ю необхідно створити дружню атмосферу. І тут велике значення мають вступне слово і перші запитання дослідника, які повинні викликати в опитуваного довіру і бажання співпрацювати. Рекомендується починати бесіду з нейтральних запитань, спираючись на досягнення єдності думок щодо очевидних фактів.

Розглянемо найпоширеніші різновиди інтерв'ю, які використовуються у практиці психологічних досліджень.

За кількістю опитаних і метою дослідження інтерв'ю поділяються на індивідуальні, групові та масові.

Індивідуальні інтерв'ю, як правило, є вільними, нестандартизованими.

Головна їх мета

— вивчення особистісних характеристик даної особистості. Цей вид інтерв'ю поділяють на клінічні, глибинні, фокусовані. Клінічні інтерв'ю спрямовані на виявлення акцентуацій особистості, пошук стресогенних чинників, причин негативних психічних станів тощо. Глибинні інтерв'ю — на з'ясування подій і переживань опитуваного в минулому, що знаходиться в глибинах його пам'яті. Фокусоване інтерв'ю концентрує увагу опитуваного на конкретній життєвій події, проблемі, які мають для нього значення.

Групові інтерв'ю проводяться одночасно з усією групою, у напіввільній формі, передбачають проведення групової дискусії з певного кола питань. Індивідуальні думки членів групи при висловлюванні їх у групі можуть бути значно викривлені в силу конформізму, групової солідарності, під впливом лідера тощо. Тому доцільним є поєднання індивідуального та групового інтерв'ю.

Масові інтерв'ю призначені для дослідження масових явищ; громадської думки, настроїв, соціальної напруженості тощо. Е. Ноель визначає такий вид інтерв'ю як „усне стандартизоване опитування людей, відібраних за статистичною ознакою", заздалегідь запрограмоване до деталей опитування „за схемою", хоча для самих опитуваних воно може сприйматися як „жива, приватна і досить невимушена в силу анонімності бесіда". Масове інтерв'ю максимально формалізоване. Стандартизація стосується не тільки послідовності і

формулювання запитань, але й можливих варіантів відповідей.

Велике значення для проведення усного опитування має вміння фіксувати інформацію. Одним із вирішальних чинників, який дає можливість досліднику глибше зрозуміти опитуваного, є дослівна фіксація відповідей. При цьому використання магнітофона небажане, оскільки це сковує дії респондента і позначається на щирості його відповідей.

Широко вживаним є й метод письмового опитування — анкетування, яке здійснюється за допомогою структурно організованих опитувальників (анкет). При цьому дослідник має змогу одночасно опитати будь-яку кількість осіб. Інша його перевага полягає у порівняно легкій статистичній обробці зібраного матеріалу.

Проте дослідникові слід пам'ятати, що складання анкети — процес досить складний і вимагає певного рівня професійної підготовки.

Необхідно враховувати і специфіку письмового опитування. Технологія в цьому разі така. На першій сторінці анкети вказується організація, яка проводить опитування. Далі йде вступ — звернення до опитуваного, де зазначаються цілі дослідження, пояснюється, чому опитуваний повинен відповісти на запитання анкети. Враховуючи, що анкетування здебільшого проводиться анонімно, це звернення має бути лаконічним і ввічливим. У кінці анкетного бланка завжди висловлюється подяка опитуваному.

Перед складанням анкети потрібно добре продумати форму запитань. Залежно від розв'язуваних завдань запитання можуть бути відкриті і закриті. Запитання називається закритим, якщо у його формулюванні міститься перелік можливих варіантів відповідей або дихотомічна форма відповідей (так, ні). Відкриті ж запитання передбачають, що відповіді даватимуться респондентом у вільній формі.

За змістом запитання поділяються на оцінні (про мотиви, оцінки, думки) та фактологічні (про факти дійсності).

Крім того, запитання розрізняються за способом інтерпретації і можуть бути поставлені прямо чи непрямо. Прямі запитання формулюються в особовій формі і спрямовані на одержання безпосередньої інформації. Непрямі запитання висловлюються у безособовій формі й використовуються під час вивчення інтимних сторін життя опитуваного.

Коли складається анкета, необхідно дотримуватися таких загальних правил:

- набір запитань має бути логічно узгоджений із головною проблемою дослідження і становити певним чином організовану послідовність;
- формулювання запитань повинні бути ясними і чіткими, а текст запитань зрозумілим респонденту, відповідати рівню його знань і освіченості;
- формулювати запитання слід так, щоб забезпечити правдивість відповідей;
- до анкети включаються найсуттєвіші запитання, відповіді на які дослідник може одержати лише шляхом анкетування;
- запитання повинні викликати інтерес респондентів, стимулювати їхнє

бажання відповідати (тому на початку слід ставити простіші запитання, поступово переходячи до складніших).

Розміщені одне за одним запитання утворюють певну структуру опитувальника анкети або інтерв'ю. У цій структурі можна виділити три великі блоки. Перший — вступна частина, у якій міститься звернення до опитуваного, мета опитування, відзначається його анонімність, спосіб заповнення анкети.

Основна частина - найбільша за обсягом, містить запитання, які розкривають проблему дослідження. Третя частина опитувальника містить соціально-демографічні дані респондента, що дає змогу при наступній обробці інформації виявити причинно — наслідкові зв'язки між відповідями респондента і соціально-демографічними параметрами (вік, стать, сімейний стан, фінансове положення тощо).

Опитування експертів відрізняється від інших видів опитування рівнем компетентності опитуваних у проблемі, а також процедурними моментами, пов'язаними з відбором експертів і аналізом одержаної інформації. Експертне опитування має особливу значущість як один із способів перевірки валідності методик, а також у прогнозуванні масових явищ.

Перед застосуванням анкети варто перевірити її на придатність відповідно до мети дослідження. Для цього проводиться пілотажне дослідження, у ході якого уточнюються і, якщо виникає потреба, переформулюються запитання. Результати опитування повинні бути надійними і обґрунтованими. Одним із способів перевірки надійності анкети є повторне проведення анкетування через якийсь проміжок часу.

Надійність інформації, одержаної методом опитування, забезпечується поділом запитань на головні та контрольні. Про головні запитання вже йшла мова. Що ж до контрольних, то вони застосовуються для встановлення правдивості відповідей на головні запитання і часто мають форму відкритих непрямих запитань.

Питання 4. Метод спостереження та експерименту.

Спостереження як метод об'єктивного дослідження широко застосовується в психології, в педагогічній практиці, у соціологічних дослідженнях.

Спостереження - метод дослідження предметів та явищ об'єктивної дійсності, який полягає в їх навмисному і цілеспрямованому сприйманні (стосовно власного суб'єктивного світу - самоспостереження).

Спостереження - специфічно людський метод пізнання об'єктивної дійсності. Спостереження вимагає активізації всіх психічних процесів особистості, особливо уваги та мислення. У процесі послідовного виконання вправ здатність спостерігати може удосконалюватися і поступово ставати рисою особистості - спостережливістю.

Історично спостереження стає складовою частиною трудової діяльності,

коли встановлюється відповідність між продуктом праці і його запланованим ідеальним образом. З ускладненням соціальної дійсності і операцій праці спостереження широко застосовується до різних аспектів трудової діяльності (наукове спостереження, спостереження руху інформації за допомогою приладів, спостереження як складова художньої творчості іт. ін.).

З розвитком науки ускладнюється і стає дедалі опосередкованішою структура спостереження. Найголовнішими, найнеобхіднішими є такі його аспекти, як:

- а) задум;
- б) гіпотеза;
- в) система методів;
- г) обробка результатів;
- д) їх контроль.

Важливу роль відіграють попередні знання та методичний досвід ведення спостереження.

Основні вимоги до наукового спостереження: однозначність задуму, система методів спостереження, об'єктивність (можливість контролю шляхом повторного спостереження, залучення інших методів дослідження, наприклад, експерименту).

Психологічне наукове спостереження відрізняють від побутового. Наукове спостереження не обмежується описом зовнішнього боку тих явищ, які виявляє дослідження, а сягає суті явищ, з'ясовує причини тих чи інших актів поведінки і таким чином розкриває їхню психологічну природу.

Наукове спостереження відбувається в природних та експериментальних умовах. В експериментальних умовах воно є найглибшим щодо повноти вивчення явищ. Експериментальне вивчення психічних явищ враховує результати і висновки попередніх спостережень.

Об'єктом спостереження може бути і поведінка особистості в найрізноманітніших її зовнішніх виявах, в яких реалізуються усвідомлені та неусвідомлені внутрішні психічні стани, переживання, прагнення. В особливостях мовлення, у виразних рухах - жестах, міміці, виразах обличчя, пантомімічних актах (позах) тощо можна виявити й простежити особливості уваги, розуміння, емоції та вольові якості, особливості темпераменту і риси характеру.

Тому вміле спостереження за поведінкою дитини та дорослого дає можливість з високою мірою ймовірності стверджувати про їх внутрішні, духовні особливості.

Спостереження може бути звичайним (бачення, слухання) та інструментальним, коли побачене й почуте в поведінці людини фіксується за допомогою фотоапарата, кіноапарата, магнітофона. Інструментальне спостереження дає можливість документувати все, що спостерігається, а тому й

глибше аналізувати його, порівнювати його результати з висновками попередніх спостережень.

Психологія вивчає сам процес спостереження. Сучасні методи спостереження активно залучають технічні засоби та процедури. Це допомагає дослідникам провести більш повне спостереження. Використовуються також і механічні засоби спостереження (діаграми, таблиці, записи, проектори, магнітофон).

Щоб навчати й виховувати дитину, потрібно на підставі спостережуваного розкривати психологічні механізми, аби спиратися на них у навчально-виховній роботі і розвивати, вдосконалювати їх.

Одноразового спостереження того чи іншого явища поведінки та діяльності особистості недостатньо, щоб скласти уявлення про її психічний стан, розум, почуття, волю, риси характеру, темперамент, цілеспрямованість, моральні якості.

Щоб уникнути випадкових суджень, потрібні кількаразові спостереження за певними морально-психологічними особливостями людини за різних умов впливу і на різноманітному матеріалі. Випадково виявлені успіхи не можуть бути підставою для висновків про здібності особистості, силу її пам'яті або мислення.

Щоб спостереження набуло наукового характеру, потрібно, аби воно:

- 1) було планомірним, а не випадковим;
- 2) здійснювалося послідовно й систематично;
- 3) було забезпечене достатньо широкою інформацією про явище, яке є предметом спостереження (слід оперувати якомога більшою кількістю фактів);
- 4) передбачало точну фіксацію результатів спостереження.

Наукове спостереження висуває вимоги й до особистих якостей дослідника.

Він повинен: а) бути об'єктивним при фіксації, усному описі та класифікації фактів спостереження;

б) володіти собою, щоб його власні почування та особисті характерологічні якості не впливали на його роботу, не позначалися на спостереженні та не спотворювали висновків;

в) не бути тенденційним, упередженим в організації спостереження та очікуванні його наслідків, щоб не дійти безпідставних висновків;

г) не піддаватися першим враженням від досліджуваного;

д) не бути поблажливим щодо досліджуваного;

с) не приписувати досліджуваному своїх власних якостей і не пояснювати його поведінку з власних позицій.

Об'єктивності потрібно дотримуватись протягом усього процесу дослідження. Об'єктивність має бути визначальним чинником вірогідних висновків.

Спостереження вимагає чіткості й точності реєстрування його показників. Цього

можна досягти, застосовуючи бланки (див. табл. 2.1).

Таблиця 2.1 Бланк для фіксації результатів спостереження

Дата спостереження	Умови, за яких проводилося спостереження	Що спостерігалось	Що виявлено в процесі спостереження	Пояснення даних спостереження
--------------------	--	-------------------	-------------------------------------	-------------------------------

Спостереження використовується і разом з іншими методами вивчення психічних процесів та властивостей особистості.

Найбільш ефективним і плідним з наукового погляду є експериментальне дослідження, особливість якого полягає в тому, що явище (предмет дослідження) вивчається за різних умов та обставин. Застосування цього методу дослідження сприяє глибокому і дуже точному вивченню певної психологічної закономірності.

Соціологія і соціальна психологія вдаються до простого (звичайного) спостереження, коли події фіксують ззовні, і включеного спостереження, безпосередню участь в якому бере сам дослідник. Дослідник адаптується до умов певного середовища і аналізує події немовби "зсередини".

Спостережливість - риса особистості, яка виявляється в постійній спрямованості і здатності сприймати, розуміти і оцінювати явища, процеси і предмети, що стають об'єктами уваги задля підвищення рівня продуктивності праці або наукового дослідження.

Експеримент — це дослідницька діяльність, метою якої є вивчення причиннонаслідкових зв'язків, що передбачає виконання таких умов:

- 1) дослідник сам стимулює виникнення та вияв досліджуваного явища;
- 2) дослідник може варіювати, змінювати умови, за яких проходить явище;
- 3) є можливість неодноразово відтворювати результати;
- 4) експеримент дає змогу встановлювати кількісні закономірності, які допускають математичне формулювання.

Роль експериментального методу дослідження в психології надзвичайно важлива, оскільки саме завдяки систематичному його використанню (В.Фехнер, Е.Вебер, В.Вундт) у середині XIX ст. психологія відділилася від філософії і стала самостійною галуззю знань.

Головне завдання психологічного експерименту полягає в тому, щоб зробити доступними для об'єктивного зовнішнього вивчення істотні особливості внутрішнього психічного процесу.

Експеримент як метод психологічного дослідження має чотири етапи.

1. Теоретичний етап дослідження (постановка проблеми). Визначаються проблема і тема дослідження; обираються об'єкт і предмет дослідження, а також

формулюються експериментальні завдання і гіпотеза дослідження.

Головне завдання етапу полягає в розробці предмета експериментального дослідження, що вимагає чітких визначень концептуальних понять, за допомогою яких він описується. Цей етап може розглядатися як відносно самостійна дослідницька діяльність теоретичного характеру.

2. Методичний етап дослідження. Здійснюється розробка методики експерименту і експериментального плану.

Методика експерименту повинна відтворювати предмет дослідження у вигляді змінних експериментальної ситуації. В експерименті виокремлюють два різновиди змінних: незалежні і залежні. Суть проблеми, що при цьому розв'язується, полягає у встановленні найповнішої відповідності змінних експериментальної ситуації предметові дослідження. Ідеться про репрезентацію теоретичного уявлення про предмет дослідження в емпіричних показниках експериментальної ситуації. Розробка експериментального плану передбачає складання програми експерименту (робочий план і процедура), а також математичне планування обробки експериментальних даних.

3. Експериментальний етап. Здійснюється безпосереднє створення експериментальної ситуації, спостереження, керування ходом експерименту та вимірювання реакцій досліджуваних. Експериментальна ситуація визначається умовами досліду (навколишнє фізичне та соціальне середовище); тест-об'єктами (вербальними і предметними подразниками); інструкцією (установкою на діяльність); індивідуальними особливостями експериментатора і досліджуваних, а також відповідями — реакціями останніх.

4. Аналітичний етап. Здійснюється кількісний аналіз результатів (математична обробка), наукова інтерпретація фактів, формулювання нових наукових гіпотез та практичних рекомендацій.

Залежно від характеру та умов експериментальної ситуації розрізняють два головні види експерименту: природний і лабораторний.

Природний експеримент був запропонований у 1910 році російським ученим О.Ф.Лазурським. Він ґрунтується на керуванні поведінкою досліджуваних за умов повсякденного життя шляхом введення низки чинників, що впливають на їхню поведінку й контролюються дослідником. Самі по собі умови не містять у собі чогось штучного, незвичного для перебігу явищ повсякденного життя. Логіка цього методу така: експериментальному впливу підлягають умови, у яких протікає досліджувана діяльність, сама ж діяльність досліджується в її природному перебігу. Замість того, щоб переводити досліджуване явище в лабораторні умови, дослідники намагаються врахувати вплив і підібрати природні умови, що відповідають їхнім цілям.

Природний експеримент, який розв'язує завдання психолого-педагогічного дослідження, називають психолого-педагогічним експериментом. Його роль виключно велика при вивченні пізнавальних можливостей учнів на різних вікових етапах і при виявленні конкретних шляхів формування особистості

школяра.

Природний експеримент має особливе значення в ситуаціях, коли необхідна повна необізнаність його учасників із тим, що їх вивчають, що створена ситуація є експериментальною, бо результати можуть бути спотворені.

Лабораторний експеримент — це дослідження, проведене у штучно створених умовах (у лабораторії). На відміну від природного експерименту він передбачає організацію досить незвичної для досліджуваних ситуації. В умовах лабораторного експерименту досліджуваний знає, що його вивчають, але, як правило, не має інформації про характер завдань, які розв'язує дослідник в експерименті.

Використання методу лабораторного експерименту дає досліднику чимало переваг, зокрема можливість уникнути побічного впливу, наприклад, шуму; одночасно контролювати кілька змінних і точно реєструвати дії досліджуваного. Використання спеціальних приміщень, тренажерів дає також змогу моделювати реальні умови, які у повсякденному житті рідко зустрічаються або недоступні для спостереження (експериментальні, стресові ситуації).

Крім цього, виділяють натуральний і мисленевий експеримент (А.М.Сухов). Натуральний експеримент передбачає реальний вплив на реальний об'єкт з метою його вивчення. Мисленевий експеримент передбачає маніпулювання не з реальним об'єктом, а з інформацією про нього, його моделлю. Однак для цього модель повинна бути більш чи менш адекватною реальному об'єкту. Досягти такої подібності в соціальній сфері дуже важко. Тому нині найпоширенішими є природний і лабораторний експеримент.

Існує й інший вид експерименту як засобу впливу, зміни психіки людини — формуючий експеримент. Його своєрідність полягає в тому, що одночасно він є засобом дослідження і засобом формування досліджуваного явища. Для формуючого експерименту характерне активне втручання дослідника в досліджувані ним психічні процеси. Він передбачає проектування і моделювання змісту психічних новоутворень, які підлягають формуванню, психолого-педагогічних засобів і шляхів їх формування. У процесі навчально-пізнавальної роботи з дітьми вивчаються умови і закономірності походження відповідного психічного новоутворення. Одним із фундаторів формуючого експерименту є В.В.Давидов. Він називав цей вид експерименту генетико — моделюючим, оскільки він втілює в собі єдність дослідження психічного розвитку дітей з їх вихованням та навчанням. Цей метод спирається на конструювання і реконструювання нових програм виховання та навчання і способів їх реалізації. Таким чином, формуючий експеримент виступає методом експериментального розвиваючого виховання і навчання дітей.

Загальною вимогою для проведення експерименту є виокремлення експериментальної і контрольної груп, щоб результати дослідження можна було порівняти з певним еталоном.

Питання 5. Метод поетапного формування розумових дій.

Теорія поетапного формування розумових дій як механізм інтеріоризації. Теорія, сформульована і досліджена Петром Яковичем Гальперінім [1902 - 1988] в середині ХХ століття. Заснована на тому, що організація зовнішньої діяльності школярів, що сприяє переходу зовнішніх дій у розумові, є основою раціонального управління процесом засвоєння знань, навичок, умінь. Будь-яка дія являє собою складну систему, що складається з трьох частин: орієнтовну (керуючу), виконавчу (робочу), контрольно-коректувальну. Орієнтовна частина дії забезпечує відображення сукупності об'єктивних умов, необхідних для успішного виконання даної дії. Виконавча частина здійснює задані перетворення в об'єкті дії. Контрольна частина відстежує хід виконання дії і при необхідності забезпечує корекцію як орієнтованої, так і виконавчої частин дії.

Відповідно до цієї теорії, формування розумових дій відбувається за такими етапами: Перший - створення мотивації учня;

Другий - складання схеми т.зв. орієнтовної основи дії (ООД); Третій - виконання реальних дій;

Четвертий - промовляння вголос описів тієї реальної дії, яка вчиняється, в результаті чого відпадає необхідність використання орієнтовної основи дії;

П'ятий - Дія супроводжується промовлянням «про себе»;

Шостий - Повна відмова від мовного супроводу дії, формування розумової дії в згорнутому вигляді - див інтеріоризація.

На кожному етапі дія виконується спочатку розгорнуто, а потім поступово скорочується, «згортається». Практичне значення теорії поетапного формування розумових дій П.Я. Гальперіна полягає в тому, що в процесі навчання формування нових дій відбувається легше, без заучування нового матеріалу (так як він засвоюється в процесі шляхом мимовільного запам'ятовування), без використання методу проб і помилок. У даній теорії виділяються три типи навчання відповідно трьом основним типам ООД. При першому типі ООД (перший тип навчання) засвоєння дії відбувається з помилками, з недостатнім розумінням матеріалу, з нездатністю виділити суттєві ознаки. При другому типі ООД (другий тип навчання) засвоєння знань характеризується більш впевненим і повним розумінням змісту матеріалу з чітким розрізненням істотних і несуттєвих ознак. При третьому типі ООД (третій тип навчання) забезпечується швидко, ефективно і безпомилково засвоєння дії, що припускає формування всіх його основних якостей. Орієнтовна основа заданої розумової дії пояснюється учню на самому початку його формування. Потім з опорою на неї виконується сама дія, причому спочатку в зовнішньому плані з реальними предметами. Після досягнення певного рівня майстерності в зовнішньому виконанні дії, учень виконує його в плані гучного мовлення, потім - у плані промови про себе і, нарешті, в плані внутрішньої мови. Це і є розумова дія у власному розумінні слова.